

Другасныя найменні чалавека ў творах Янкі Купалы

Творчасць Янкі Купалы (нягледзячы на аддаленасць падзей, апісаных у творах, і часу, калі жыў і тварыў паэт) прыцягвае да сябе ўвагу вялікай колькасці даследчыкаў. І гэта зразумела. Цэнтральным вобразам яго твораў з'яўляецца чалавек у самых розных іпастасях, шматлікіх выявах жыцця, чалавек самасвядомы, самабытны, які заўсёды знаходзіцца ў развіцці, у пошуках будучыні, у самапазнанні сябе і спасціжэнні акаляючай яго рэчаіснасці. Для паэта маштабнай глыбіні мыслення мастацтва не

з'яўлялася нечым абстрактным і надуманым, а было важным сродкам раскрыцця ўласных эстэтычных і маральных думак і перакананняў. Для паэта было важным не толькі адлюстраваць свой час і сваю эпоху, але і выказаць свае пачуцці, перадаць сваё стаўленне да пэўных з'яў, грамадскіх падзей, фактаў рэчаіснасці. З гэтай мэтай Янка Купала часта выкарыстоўваў апасродкаванія (другасныя) лексічныя значэнні, калі вядомыя словы (іх знешнія абалонкі) выкарыстоўваюцца для намінацый новых аб'ектаў. Такі прыём дазволіў паэту сінтэзаваць у мове эмпірычны вопыт і культурныя здабыткі беларускага народа. Другасныя намінацыі не проста называюць пэўны фрагмент рэчаіснасці, а фармулююць пра яго ўяўленне, канцэптуалізуюць яго ў чалавечай свядомасці. Гэта новае бачанне прадмета, актуалізацыя яго асобных якасцей і ўласцівасцей, відазмяненне ўражанняў аб прадмеце. Другасныя намінацыі, такім чынам, выконваюць не дапаможную, дадатковую, а даволі важную ролю ў працэсе моўнай канцэптуалізацыі і катэгарызацыі рэчаіснасці.

У творах Янкі Купалы пашыранымі з'яўляюцца другасныя іменныя намінацыі, якія звязаны з характарыстыкай чалавека ў самым шырокім паняцці гэтага слова. Асноўным рэпрэзентатарам такіх намінацый з'яўляецца метафара, якая не толькі выконвае важную функцыю ў інтэграцыі вербальна-моўнай і пачуццёва-вобразнай сістэм чалавека, але і актыўна ўдзельнічае ў фарміраванні асобнай мадэлі свету. Купалаўскія метафары (яны шырока прадстаўлены ў «Слоўніку мовы Янкі Купалы» [2]) і манаграфіі В.А. Ляшчынскай [1]), механізм утварэння якіх скіраваны на характарыстыку чалавека, можна размеркаваць па трох асноўных групам: зоамарфічныя, анімістычныя, пераніфікаваныя.

1. Зоамарфічныя метафары (грэч. *zoon* 'жывёла', *morphe* 'форма') дазваляюць паэту апасродкавана выказаць свае адносіны да знешняга выгляду чалавека, яго паводзін, разумовых здольнасцей, псіхічнага складу, маральна-валявых і сацыяльна-камунікатыўных якасцей і інш. Зоамарфізмы выконваюць экспрэсіўную функцыю і характарызуюцца высокай канататывунай насычанасцю. Яны не столькі называюць чалавека, колькі вобразна, экспрэсіўна і ацэнчна характарызуюць яго. Выкарыстоўваючы шырокі вобразна-асацыятыўны патэнцыял слова, яны праецыруюць якасці і ўласцівасці жывёл на чалавека і ў большасці выпадкаў носяць пэяратыўны, зневажальны характар. Так, для апісання нерастаропнага, нехлямяжага чалавека паэт выкарыстоўвае слова *варона*, для апісання някемлівага, дурнаватага чалавека ўжываецца назоўнік *авечка*, баязлівец традыцыйна называецца *зайцам*, назола – *асой*, гультай і лодар – *трутнем*, балбатлівая жанчына – *сарокай*, дрэнны чалавек – *свіннёй*, *шэрынем*. *Ой, дурненькая варона, Што з табой чыніці; Ці ж мала ёсць такіх авечак? Ах, толькі смех глядзець на іх; Ён жаўнеру... Свіснуў шабляй каля вуха, І з жаўнера мае зайца; Не чапайся ты, аса! Багацтваў не ўдзялю я; Аб'іваць парогі сыценькім людзям, Кланыцца ўногі Злыдням і трутням; А ты гэта, сарока, чаго так ухмыляешся ля лустэрка?; Здароў, свіння, здароў; Трэба шэрыня [пра Быкоўскага] за нос павадзіць, каб і дзесятаму загазаў, як жонкі купляць.*

Злыя, жорсткія, прагныя людзі, а таксама ворагі ў творах Янкі Купалы атаясамліваюцца з вужамі, гадамі, гадзюкамі, гадзінамі, п'яўкамі, ваўкамі, сабакамі, трутнямі, груганамі: *І сілай не раз апаследкі Ссуць п'яўкі, вужы з бедака; Не давайце гадам сілы Над сабою распасцёрць; Але толькі ці ж хопіць мне сілы Перажыць, не ахутацца ў цьму, – Калі замест грудзей братніх, мілых Я да сэрца гадзюку прыжму!?!; Браты беларусы! Вырвем не слязу, а кроў з фашыскай гадзіны разам з вачыма, разам з паганай яе галавою; Беларускі народ не пакорны і лагодны. З ваўкамі ён умее гаварыць па-воўчы; «Лжэш, сабака,! Прызнавайся!»; Жывіцца цэлам нашым годзе Усім трутнём і груганом!*

Асновай зоамарфізмаў можа служыць падабенства эмацыянальных адносін. Вытворныя лексіка-семантычныя варыянты (у далейшым ЛСВ) у такіх выпадках дэсемантызуюцца і не столькі характарызуюць асобу, колькі ў абагульняючай форме выражаюць ласку, сімпатыю, павагу да чалавека. Немалаважную ролю ў гэтым адыгрываюць інтанацыйныя сродкі, памяншальна-ласкавыя суфіксы. Такія формы часта выступаюць у сінтаксічнай функцыі звароткаў. Для выражэння ласкавых адносін да жанчыны, дзяўчыны Янка Купала шырока ўжывае найменні птушак і рыб (*галубка* (*галубанька*, *галубачка*), *зязюлька*, *лябёдка*, *рыбка* (*рыбінка*): *Выйдзі, дзяўчынка, выйдзі галубка, Ў садзік ка мне пагуляці; Ой, дзевачкі, любанькі! Люблю, люблю вас, Я ў вашых, галубанькі, Сетачках увяз; Устань, галубачка бяскрылая, Заспаны зоры-вочанькі пратры; Ах ты [Паўлінка], зязюлька мая ненаглядная; Жыў, любіў сiротку... Ночкі караталі. Песціўся з лябёдкай – Думкі ашукалі; Хоць на гадзінку, Мая **рыбінка**, выглянь.*

Для характарыстыкі мужа, адважнага, смелага чалавека Янка Купала выкарыстоўвае традыцыйныя асацыятыўныя сувязі слоў *арол* (*арляня*), *сакал* (*саколік*): *Вось які той атаман наш, арол сізакрылы; Гэй, узвейце сваім крыллем, арляняты, буйна, бурна; Ах, вяртайся, мой саколе! Паратуй мяне ў нядолі; Якімку арыштавалі! Майго саколіка ненагляднага арыштавалі.* Ласкавая назва мужчына мае трывалыя і лёгкія ўзнаўляльныя сувязі са словамі *голуб*, *галубочак*: *Хадзі сабе, мой галубе; Кні сабе, мой галубочак.*

Паэт можа ў невялікім кантэкставым зрэзе стварыць яркі антанімічны малюнак са словамі *слон* і *моль*, дзе проціпастаўляецца моц і магутнасць з эгаістычнасцю і карысталюбінасцю чалавека: *Вось так хлопец, вось так ён, Слухай яго, голь! На славах – магутны слон, А на дзеле – моль*

2. Анімістычныя (грэч. *anima* ‘душа’, *animatio* ‘адушаўлёнасць’) пераасэнсаванні скіраваны на чалавека і адлюстроўваюць шырокія і шматбаковыя сувязі аб’ектыўнай рэчаіснасці з чалавечым быццём. Зыходнай базай для ўтварэння анімістычных метафар служаць назвы прадметаў быту, прылад працы, дрэў, раслін, кветак, зорных святл і інш. Выбар іх залежыць ад шматлікіх прычын, і перш за ўсё ад таго аспекту, з пункту гледжання якога характарызуецца чалавек.

Традыцыйным лічыцца купалаўскае атаясамліванне тоўстага, непаваротлівага чалавека з мяшком, нязграбнага чалавека – з чапляй: *Абодва вы кавалёвыя мяхі, непаваротлівыя; І собіла ж богу стварыць гэткую чапю недарэчную.* Слабы надарваны чалавек у Янкі Купалы – гэта злом, багаты жаніх – блін: *Янка Канцавы – Гаспадар не злом; Але ўсё-такі [Адольф] гэта для нас блін ды яшчэ маслам падмазаны.* Рэгулярным і даволі ўзнаўляльным лічыцца перанос ‘спадніца’ → ‘жанчына’: *За дзявочымі спадніцамі так і бегае, як падмаслены.*

Метафары *кветка*, *каліна*, *ліля* ў значэнні ‘маладая дзяўчына’ характарызуюцца фальклорным, народна-традыцыйным адценнем: *Сні, засні, мая дзетка, Птушкі ўжо заснулі, Сні, засні, мая кветка; Жняя маладая – стройная каліна – У глухой даліне жыта дажынала; Ах, вяртайся, мой саколе! Паратуй мяне ў нядолі, Ўсцеражы сваю каліну, Каб не легла ў дамавіну!; Гэй ты дзяўчына, кветка-ліля, Вольная птушка сумнай зямліцы!*

Назоўнік *зорка* (*зорачка*) у творах Янкі Купалы ўжываецца ў значэнні ‘любімы чалавек’: *Адзін, як сiротка, стаіць і чакае, пакуль я, яго зорка нябесная, к яму не падыду; Якімку арыштавалі! Маю зорчку ясную арыштавалі.*

3. Персаніфікаваныя метафары (лац. *persona* ‘маска, твар’, *facere* ‘рабіць’) адносяцца да ліку ўнутранай інварыянтнай полісеміі, дзе ЛСВ адносяцца да адной і той жа тэматычнай групы, не выходзяць за яе межы. Адбываецца нязначнае сэнсавое

вар’іраванне экстралінгвістычнай асновы, хутчэй частковая мадыфікацыя іныварыянта, актуалізацыя яго розных прымет (як істотных, так і неістотных), што абумоўлена перш за ўсё камунікатыўнымі ўмовамі, калі ў той ці іншай маўленчай сітуацыі актуалізуюцца розныя семы лексічнага значэння. Механізм утварэння асабовых метафар прадугледжвае перанос наймення з чалавека і на чалавека. Пераасэнсаванню ў такіх структурах падвяргаюцца найменні асоб па іх сацыяльным і сямейным становішчы, роду заняткаў, прафесіі, рэлігійных перакананнях, нацыянальных і ўзроставых асаблівасцях і інш. Асновай для матывацыі з’яўляюцца рэальныя якасці асобы, якія праламляюцца праз прызму чалавечай свядомасці. Менавіта таму многія ЛСВ нясуць на сабе адбітак суб’ектыўнага пачатку, гіпатэтычнага домыслу, канататыўнага зместу, што абумоўлена наяўнасцю ў семантычнай структуры слова ідыяэтычнага і рэляцыўнага кампанентаў. У залежнасці ад тэматычнай прыналежнасці зыходнага ЛСВ вылучаюцца наступныя мадэлі метафарызацыі:

а) метафарызацыя найменняў асоб па прафесіі, роду заняткаў, пасадзе, службовых абавязках: *каваль* ‘хто настойлівай працай дасягае чаго-небудзь’ (*Мы – кавалі, куём мы шчасце Для ясных будучых часін*); *маляр* ‘дрэнны мастак, жывапісец’ (*Бажкам не веру маляваным, Што мажуць фарбай маляры*); *апякун* ‘непатрэбны, дакучлівы дарадчык’ (*Сыталіся і сыплюцца на яе [Беларусь] апекуны... І кожны з гэтых апекуноў цягне душу беларускую на свой млын*); *сатрап* ‘дэспат, тыран, жорсткі начальнік’ (*І дрыжаць сатрапы, Цары і царысты Ад паходаў майскіх, Заклікаў агністых*); *баец* ‘змагар за грамадскую справу’ (*Няўжо ўсе байцы за народную справу Тыранамі зможаны, леглі ў магіле?*);

б) метафарызацыя найменняў асоб па сацыяльным становішчы: *баярын* ‘шафер на вяселлі’ («*Што, вяселле, мая дочка? А дзе ж твая пара? Дзе сваточки з ручнікамі, Прыданкі, баяры?*»); *казак* ‘смелы, адважны малады мужчына’ (*Палюбіла чарнабрыва Казака дзяўчына*);

в) метафарызацыя найменняў асоб па сямейным становішчы, роднасных адносінах, узросту: *брат* (*браток*), *сястра* (*сястрыца*), *сын* ‘чалавек, якога яднае з іншымі агульнасць радзімы, класавых інтарэсаў, умоў жыцця і інш.’ (*І пакуль буду бачыць, як плача брат мой, Мне праўдзівага шчасця не знаць на зямлі; Браты беларусы! Вырвем не слязу, а кроў з фашысцкай гадзіны; Привет вам, привет з найцяжнейшай старонкі, Ад браццяў, ад сёстраў...; А сястрыц і браткоў Не даць крыўдзе і здрадзе Будзь гатоў!; Сын верны народа*); *дзіцё* ‘чалавек, які набыў яркія рысы свайго асяроддзя, часу і пад.’ (*Пазнаўшы панскія раскошы, Дзіцё сяла і грамады, Не мела сіл змагчы ў пустошы І адзіноцтва, і жуды*);

г) метафарызацыя найменняў міфічных і фантастычных асоб, казачных герояў: *анёл* ‘любімы, каханы’ (*О, так, любы мой, анёле мой*); *багіня* ‘жанчына-прыгажуня’ (*Сядзь на пачэсны кут, мая багіня, І будзем думы думаць аб сабе*); *русалка* ‘жанчына з доўгімі распушчанымі валасамі’ (*Цяпер, якраз, буду русалка, Бо такі ж русалкай ён мяне сваёй заве*); *тытан* ‘чалавек вялікага таленту, надзвычайнага розуму’ (*Які віхар воплескаў заўсёды раздаваўся, калі ў прэзідыуме паказвалася гэта магутная фігура тытана чалавечай мыслі*); *ведзьма* ‘злая, сварлівая жанчына’ (*Не я, а ты, ведзьма, вінавата!*).

Такім чынам, Янка Купала для поўнай і ўсебаковай характарыстыкі чалавека шырока выкарыстоўвае другасныя намінацыі. Сувязь такіх намінацый і моўнай асобы Янкі Купалы двухбаковая: па-першае, другасныя найменні ўваходзяць у свядомасць мастака разам з засваеннем мовы, вызначаюць яго светаўспрыманне, спосаб пазнання акаляючай рэчаіснасці; па-другое, паэт на аснове ўжо вядомых атаясамліванняў стварае новыя вобразы, якія адлюстроўваюць індывідуальны позірк паэта на свет. Сукупнасць

усіх другасных метафарычных найменняў чалавека можна лічыць моўным антрапамарфічным феноменам, у якім арганічна спалучылася індывідуальна-аўтарскія канцэпты, звязаныя са спецыфікай бачання свету, і найбольш важныя для нацыянальнай самасвядомасці канцэпты, а таксама лінгвакультурныя і кагнітыўныя кампаненты моўнай карціны свету.

Літаратура

1. Ляшчынская, В.А. Метафара ў паэзіі Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская. – Гомель : УА ГДУ імя Ф. Скарыны, 2003. – 160 с.
2. Слоўнік мовы Янкі Купалы. – Т. : 1 – 8. – Мінск : Беларус. навука, 1997–2005.